

תקציר

מטרת מחקר זה היא לבחון את הערכים החבויים בספרות הילדים לגיל הרך המשמשת את המחנכות להקניית ערכים בעבודתן החינוכית בזרם הממלכתי-דתי, בזרם החרדי-עצמאי ובזרם היהודי-מתקדם. האוריינטציה של המחקר היא נטורליסטית-איכותית אוריינטציה שנקודת המוצא שלה ומטרתה הסופית הן האדם והבנתו (צבר בן-יהושע, 1999, 2001). המחקר דן בטקסטים ספרותיים לגיל הרך ובקונטקסטים – ההשתמעויות החברתיות-הערכיות הגלומות בהם, ואשר בשלהן משמשת הספרות לגיל הרך אמצעי להנחלת ערכים בידי המחנכים. לדעת חוקרים רבים הערכים הם סטנדרטים ועקרונות המשמשים אותנו בשיפוט מידת החשיבות שהאדם מייחס למאורעות, לדברים ועוד. הערכים הם "קני מידה" המאורגנים בדירוג מסוים, ואשר באמצעותם בני אדם מעריכים את עצמם, את זולתם ואת המאורעות סביבם, ולפיהם הם פועלים כבסיס לקבלת החלטות במגוון של מצבים. המושג ערך הוא מושג 'רב משתני', והדבר באלדי ביטוי בריבוי ההגדרות להיבטיו השונים והמגוונים של המושג בספרות המקצועית. ערכים יוצרים עמדות ומכתיבים התנהגויות, דבר שאושש במחקרים רב-תרבותיים.

במחקר זה נחקרו הערכים החבויים בספרות הילדים לגיל הרך המשמשת את המחנכים העובדים בשלושת הזרמים שנחקרו להקניית ערכים. הערכים ממוינים על פי תור-גונן (1993), לערכי הכלל (החברה) שמטרתם להכשיר את הילד לתפקד כראוי בחברה שבה הוא חי, ולערכי הפרט (היחיד) שמטרתם לאפשר לו ביטוי עצמי ומימוש אישי. ערכי הפרט והכלל הורחבו לשלוש אוריינטציות ערכיות קוטביות מרכזיות: אישיות, בין-אישיות ואל-אישיות.

הסוגיה של "חינוך לערכים" שנויה במחלוקת בעולם ובישראל. המחלוקת היא גם על קיומה של "ליבת ערכים" משותפת לחברה.

חשיבותו של החינוך לערכים ולמוסריות כבר בגיל הרך בא לידי ביטוי אצל חוקרים רבים. הגיל הרך נתפס כגיל בעל חשיבות מיוחדת, שכן הוא משמש נקודת מוצא לחינוך ערכי-מוסרי, וזאת בשל תפיסת הבשלות המוסרית-ערכית כהתפתחותית מבנית. המושג 'חברות' הוא אחד המושגים הקרובים לחינוך לערכים של הילד. החברות נרכשת תודות לתיווך פעיל של סוכני סוציאליזציה ובהם הורים ומחנכים, ותוך התנסויות חברתיות. יחד, אלה מאפשרים לילד להסתגל לצורכי סביבתו הפיזית ולדרישות החברה שסביבו. ספרות הילדים נחשבת כאמצעי לחינוך ערכי.

המושג "ספרות ילדים" מקיף את כל היצירות הספרותיות המתאימות בנושאייהן, בתוכן ובסגנון לילדים. ההתייחסות לספרות הילדים במחקר זה שמה דגש על תוכני היצירה הספרותית, על המסרים, הנושאים, הרעיונות והערכים שבה, מתוך הנחה שהספרות משקפת את זמנה ואת תרבותה. ראיית הספרות כמחנכת לערכים משותפת לחוקרים רבים. חברות רבות אימצו את התפיסה הרואה בספרות אמצעי לשימור ולחיזוק של ערכים קיימים וכלי לחברות, לסוציאליזציה ולהנחלת המסורת. השקפה זו באה לידי ביטוי גם בתכנית משרד החינוך לגן הילדים הממלכתי והממלכתי-דתי (2007), לגיל הרך.

שיטות המחקר לאיסוף המידע שנעשה בהן שימוש במחקר הנוכחי הן איכותיות, פרשניות-הומניסטיות, והתבססו על ראיונות מקדימים עם אנשי מפתח, ובהן מנהלת מחלקת החינוך בזרם

החינוכי, מדריכות ומפקחות (ליבליך, זילבר ותובל-משיח, 1995) בזרמים השונים, וזאת לשם קבלת רקע והעמקת הידע בתחום הנחקר. בהמשך, נערך ניתוח מסמכים, במקרה זה, ספרי ילדים, וכן איסוף מידע משאלונים וניתוחם. עיבוד המידע נעשה באמצעות ניתוח תוכן להיגדים מהשאלונים ולטקסטים מספרי הילדים.

אוכלוסיית המחקר כללה 30 מחנכות בגיל הרך, מהחינוך הממלכתי-דתי, מהחינוך החרדי-עצמאי (בית-יעקב) ומהחינוך היהודי-מתקדם. השאלון הועבר לעשר מחנכות מכל אחד מהזרמים החינוכיים. המחנכות, אוכלוסיית המחקר, נבחרו באמצעות דגימת "כדור שלג" והיוו 'ספקיות מידע' (צבר בן-יהושע, 1999). הן תרמו להרחבת רשימת הנחקרות ולהרכבת רשימת הספרים המשמשים להקניית ערכים ב"שדה", וכן לחשיפת הערכים החבויים בספרים אלו, לדעתן. כמו כן, הביעו המחנכות את דעתן על דרכי העבודה להקניית ערכים באמצעות ספרות ילדים ב"שדה".

המחנכות היו, כאמור, משלושה זרמים חינוכיים. הראשון, **החינוך הממלכתי-דתי**, החל לפעול בארץ בשנת תרס"ד. תפיסתו הייחודית גורסת אמונה בה' וחינוך לתורה ולמצוות כדרך חיים, אחדות ישראל וערבות הדדית, מצוות יישוב ארץ ישראל, קבלת המדינה וחוקיה וכבוד לכל הנברא בצלם. הדתיים רואים את עצמם מחויבים לשמירת המצוות. על פי סקרי מאפייני דתיות, 12% עד 22% מהאוכלוסייה מגדירים עצמם דתיים. בחברה זו ישנה דואליות של הסתגרות חברתית מחד-גיסא, ופתיחות לתרבות ולחברה החילונית מאידך-גיסא

הזרם השני, **החינוך החרדי-העצמאי**, משתייך ליהדות החרדית. החרדים ניכרים בהקפדתם הרבה על שמירת ההלכה היהודית ובאורח חיים שמרני. החינוך החרדי החל לפעול עוד טרם הקמת המדינה. ניצניו בארץ היו ב'בית יעקב' בטבריה שם נערכו לראשונה לימודים בשפה העברית ולא בשפת האידיש. ראשי אגודת ישראל ועסקניה זכו להכרת המדינה בדרך חינוכם "כ"זרם הרביעי" בחינוך. מטרתו של החינוך העצמאי היא העמדת דורות של תלמידים שומרי תורה ומצוות ושל תלמידי חכמים. כיום מגדירים עצמם 'חרדים' 5 עד 7 אחוז מהאוכלוסייה. חרדים רבים הם תלמידי ישיבה שתורתם אמנותם. אפשר לומר שהחברה החרדית שוללת במודע אימוץ ערכים מודרניים. החברה החרדית היא מיעוט בחברה הישראלית, מעין מובלעת תרבותית-חברתית ייחודית. בשנים האחרונות חלו שינויים רבים בחברה החרדית, הן מבחינת תעסוקה, תקשורת, תרבות ועוד, והחרדים משתלבים מעט יותר בחברה הישראלית.

הזרם השלישי הנדון במחקר זה הוא ה'**חינוך היהודי-מתקדם' (הרפורמי)**. התנועה ליהדות מתקדמת היא הזרם הליברלי (רפורמי) ביהדות. עם השנים עבר מרכז פעילותה מאירופה לאמריקה הצפונית. התנועה ליהדות מתקדמת שוללת אמונות, דעות ומצוות הנוגדות את מצפוננו והכרתו של יהודי בן זמננו, ולכן אין אחידות מחייבת בין חבריה ואורח חייהם. קיים שוויון בין-מגדרי בתחום התפילה, בהנהגה הרבנית ובמעגלי החיים השונים. התנועה הרפורמית מגדירה את עצמה כ'זרם יהודי-דתי' המבקש לחדש ולהתאים את ההלכה לתנאי החיים החדשים ולטפח קהילות. מטרתו להנחיל לחברה הישראלית ולעם היהודי תפיסה פלורליסטית-מודרנית. ערכי התנועה המוצהרים הם: כבוד האדם, שוויון בין המינים, צדק חברתי, לימוד וקשר עם יהדות העולם ועוד.

רשימת הספרים הורכבה בידי המחנכות שרשמו בשאלונים חמישה ספרים המשמשים אותן להקניית ערכים בעבודתן. הערכים שרשמו המחנכות נבחנו על ידי שתי "שופטות" חיצוניות,

האחת – בוגרת תואר שני, והאחרת – דוקטורנטית לחינוך, המתמחות אף הן בגיל הרך. הספרים סווגו על פי מודל הקטגוריות הערכי של תור-גונן (1993, 2000). מודל זה נמצא מתאים ביותר למטרה זו בשל העובדה שנבנה ונוצר במיוחד למיון ערכי של ספרי ילדים במחקרים. ספרי הילדים נותחו ניתוח ערכי-סיפורי על-פי מודל דומה לזה של תור-גונן (2000). במודל המחודש, בשונה מאשר במודל שלה, ההתייחסות היא בעיקר לטקסט (ולא לאיור), וזאת לשם קביעת הקטגוריות הערכיות של הספרים.

כ'מסמכים' שימשה רשימת הספרים שהורכבה מהשאלונים. נוצרה רשימה של כ-150 ספרים שנסקרו וקוטלגו ערכית, וגם נותחו ניתוח ערכי-ספרותי מעמיק. בהמשך נעשה ניתוח תוכן איכותי וכמותי לממצאים השונים. ניתוח זה מצביע על מספר דפוסים החוזרים ומופיעים אצל משתתפות המחקר בשאלונים ובספרים שנחקרו, גם יחד.

לסיכום, נערכה השוואה איכותית וכמותית של הממצאים הערכיים בזרמים הדתיים השונים. המחקר הוא 'מחקר משווה' שמטרתו להסביר את הדומה ואת השונה בפלחי האוכלוסייה השונים הנבחרים במחקר הנוכחי. נערך ניתוח כמותי ואיכותי של הערכים ברשימות הערכיות, ערכי הזרם וערכי המחנכת האישיים, שהורכבו על פי השאלונים. כמו כן, נערך ניתוח תוכן וקטלוג הערכים שבספרי הילדים שצוינו בשאלונים בידי המורות בזרמים השונים.

מכלל הממצאים שעלו ממיון משווה של הערכים שצוינו בשאלוני המחנכות ושעלו מן הסיפורים המשמשים את המחנכות להקניית ערכים בשלושת הזרמים, עלה כי:

הערך הדומיננטי ביותר שהמורות מבקשות להעביר הוא הערך **"כבוד הדדי / חברות"**, תוך שימת דגש על 'מצוות שבין אדם לחברו'. המחנכות במגזרים השונים מתייחסות לערך זה כמייצג בעיקר שני היבטים. הראשון: 'נתינה / גמילות חסדים / ויתור / עזרה / התחשבות / שיתוף פעולה / תיקון עולם', והשני: 'כבוד הדדי, כבוד לזולת / חברות / ואהבת לרעך כמוך / כבוד להורה ולמבוגר'.

השימוש בערך 'כבוד הדדי' במשמעות של 'קבלת השונה / מענה לשונות / סובלנות ופתיחות' הופיע רבות בהיגדי מחנכות מהחינוך הממלכתי-דתי ומהחינוך היהודי-מתקדם, ובפחות מחצי מזה, בהיגדי החינוך החרדי-עצמאי. ממצא זה מתאים לאופיו של החינוך החרדי שקיימת בו פתיחות וסובלנות מועטות לכל מה שאינו מאושר על ידי רבניהם ולעולם שבחוף.

הערך השני בדירוג הוא הערך **"אמונה באל / קיום מצוות / מסורת"**. מהממצאים עלה כי המחנכות בחינוך החרדי-עצמאי ובחינוך הדתי-ממלכתי, מתייחסות לערך זה כמייצג בעיקר: 'קיום מצוות / חינוך למצוות'. המחנכות בחינוך היהודי-מתקדם מתייחסות לערך זה כמייצג בעיקר: 'קשר למקורות / מסורת / חגים'. הבדל זה מעיד על השוני בגישה הבסיסית לאמונה באל ובדת. הזרמים הממלכתי-דתי והחרדי-עצמאי גורסים כי כוונת ערך זה היא 'חינוך לקיום מצוות'. לעומתם, הזרם היהודי-מתקדם גורס שערך זה מייצג 'חיזוק הקשר למסורת ולמקורות היהודיים'. החינוך היהודי-מתקדם מנסה לצקת לחגים תוכן נוסף, מותאם לימינו.

הערך שדורג שלישי הוא הערך **"אהבה / כבוד במשפחה"**. הערך מופיע פי שניים ויותר בחינוך החרדי-עצמאי מאשר בחינוך היהודי-מתקדם. בחינוך הממלכתי-דתי הופיע ערך זה במידה רבה. ערך זה הוא אחד הערכים הבין-אישיים ששומר על מקומו ועל חשיבותו לאורך הדורות. החשיבות

המיוחסת למשפחה שומרת על מיקומה המרכזי. המשפחה היא המעגל הקרוב ביותר לילד, והדבר מתבטא בספרות הילדים בגיל הרך.

במקום הרביעי בדירוג הופיעו יחד שני ערכים: הערך "אינדיבידואליות / קבלה עצמית" והערך ו"אהבת העם והארץ".

הערך "אינדיבידואליות / קבלה עצמית" מצוי בחינוך הממלכתי-דתי במידה רבה מאוד, בחינוך היהודי-מתקדם במידה רבה, ובחינוך החרדי-עצמאי במידה מועטת. ערך זה מדגיש את 'ערכי הפרט' ומתייחס למיוחדות ולאנדיבידום. הערך מדגיש את הקבלה העצמית של הפרט כבסיס להתפתחות אישית-רגשית תקינה, ולכן הוא ערך חשוב בעיני המחנכות. בחינוך החרדי-עצמאי ערך זה בא לידי ביטוי במידה פחותה בשל הרצון לחנך לקיום מצוות ולהליכה בדרך הסלולה כבר, בלי מתן מקום לאינדיבידואליות. בחינוך החרדי ובחינוך הממלכתי-דתי הספרות מעודדת את הילד לנהוג על פי המצופה ממנו כהתנהגות טובה, ואם לא – לתקן את דרכיו.

הערך השני במקום הרביעי, "אהבת העם והארץ" מופיע בחינוך הממלכתי-דתי ובחינוך היהודי-מתקדם במידה רבה. בחינוך החרדי-עצמאי, ערך זה כמעט ולא בא לידי ביטוי.

הערך "מציאותיות / בגרות / התמודדות" הופיע במקום החמישי. ערך זה הופיע במידה רבה מאוד בחינוך הממלכתי-דתי, במידה רבה בחינוך החרדי ובמידה מועטה בחינוך היהודי-מתקדם. בתחילת המאה ה-20 ביקשו להציג בפני הילדים עולם מיופה מציאות, אך היום המגמה היא לעמת את הילד עם העולם הממשי ועם קשייו.

לסיכום: שניים מחמשת הערכים שנמצאו מרכזיים במחקר, "חברות / כבוד הדדי" ו"אהבה וכבוד במשפחה", הם בעלי 'אוריינטציה בין-אישית'. ערך דומיננטי נוסף במחקר הוא הערך "קבלה עצמית / אינדיבידואליות". זהו ערך בעל 'אוריינטציה אישית' המדגיש את 'ערכי הפרט'. הערכים האישיים בולטים פחות בזרמים אלו, שכן 'ערכי היחיד' בחברות אלו הם משניים לערכים ה'בין-אישיים' וה'אל-אישיים'. בהתאם, גם מקומו של היחיד בזרם החרדי-עצמאי, ובמידה מסוימת אף בזרם הממלכתי-דתי, הוא משני. הדבר נובע מכך שבחברות אלו 'אני' מקבל את משמעותו מעצם היותו חלק מן המכלול החברתי הרחב. זהותו והווייתו של היחיד מתעצבים תוך הימצאותו במכלול קשרים בין-אישיים עם האחרים בקבוצת ההשתייכות שלו.

מהניתוח הערכי-ספרותי של הסיפורים עלו ממצאים נוספים: ברבים מכ-150 הסיפורים שנבדקו על פי המודל שנשען על מחקרה של תור-גונן (1993, 2000), נמצאו שלושה אמצעים אמנותיים-מבניים המקדמים ומדגישים את ביטויו של הערך: חריזה, 'דיבור ישיר' – המגביר את אמינות הופעת הערך, ו'תבנית חזרתית' – חזרה והדגשת הערך בסיום הסיפור.

ספרי הילדים בזרמים שנבדקו מוכיחים את הטענה כי ספרות הילדים נענית לצורכי הילדים, הרגשיים והקוגניטיביים כאחד. ספרי הילדים בזרם החרדי ובזרם הממלכתי-דתי נענים לצורכי הילד, אך כפי שהמבוגרים והחברה מבינים צרכים אלה. בחינוך היהודי-מתקדם הפתיחות רבה יותר.

הספרות הדתית מציגה מחויבות ל'ערכים מוחלטים' ללא שיקול דעת. אין 'הבהרת ערכים'. החברה הדתית נאבקת על עיצוב עולמו הערכי של התלמיד הדתי בעידן הפוסט-מודרני.

הספרות החרדית היא ספרות דידקטית העושה שימוש במבנה סיפורי של חטא, וידוי וחרטה, יחד עם 'צפנים' המובנים לקהילה החרדית. בחינוך היהודי-מתקדם, הדבר בולט פחות. ברשימת הספרים שציינו המחנכות, הופיעו גם ספרים המביאים להרהור ולערעור על תופעות חברתיות, והמעודדים גם ביקורת חברתית ועצמית.

המחנכות מאמינות כי ניתן להעריך את הפנמת הערך אצל תלמידיהן. המחנכות ציינו בתשובותיהן כי ההפנמה של הערך באה לידי ביטוי ב"שדה" בדרכים שונות, בעיקר בשינוי התנהגות. "יישום בחיי היום יום וההשלכה לחוויות אישיות" הם מדרכי העבודה והאמצעים הדידקטיים העיקריים שנוקטות המחנכות בעבודתן להנחלת ערכים, ובאמצעותם גם אפשר לראות, לדעתן, את הפנמת הערך אצל הלומד.

הספרות משמשת אמצעי ליצירת לכידות תרבותית-חברתית. רוב המחקרים מצאו כי בדרך כלל הספרות משקפת נאמנה את הערכים של החברה שבה היא נוצרת. כמו כן, הספרות נכתבת בהקשר לתקופה שבה היא נכתבת. אלברכט (Albrecht, 1954) וחוקרים אחרים מציגים את "תיאוריית ההשתקפות". הם טוענים כי "הספר משמש כמראה כפולת פנים": הוא משפיע על ערכי הילד ומשקף את פני החברה שבה נוצר. הספרים 'מושפעים ומשפיעים' (אלמוג, 1980; כהן, 1988; תור-גונן, 1993; Albrecht, 1954; Cooperman, 1983). מהמחקר עלה כי שלושת הזרמים קרובים זה לזה בתחומים ערכיים רבים, אך למרות זאת, הם רחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב.

כל אחד מהזרמים שנבדקו הוא חלק מ'חברה רב-תרבותית', ובעצם מושפע מהחברה שבה הוא מצוי. השאיפה היא שיתקיים דיאלוג בין הזרמים, דיאלוג שיוביל לאחדות לאומית יחד עם פלורליזם תרבותי, וכן לשימור מורשת תרבותית במקביל לקבלת ערכים ציבוריים כלליים (יונה, 2005; שפיגל, 2011). כיום, נראה שקיימת חשדנות הדדית בין זרמים אלו, ולכן יש לפעול לחינוך פלורליסטי הדדי. דבר זה יביא לקרבה ולהכרה הדדית של הזרמים בשונה ובמשותף להם גם יחד. קיום דיאלוג מעין זה, בתוך כל זרם וכן בין הזרמים, יביא להבנות טובות יותר בחברה הישראלית, ויאפשר חיים בחברה טובה יותר לכול.

תרומת המחקר וייחודו

תרומה תאורטית: נבדקו ערכים בספרים המשקפים בחירה ערכית מודעת של מחנכים בגיל הרך בשלושה זרמי חינוך: הזרם הממלכתי-דתי, הזרם החרדי-עצמאי והזרם היהודי-מתקדם. המחקר ייחודי בהיותו מחקר משווה בין שלושה זרמים חינוכיים מהפך הערכי-ספרותי שטרם נחקר עד כה. פני הדור וערכיו משתקפים בערכים הבאים לידי ביטוי בספרות הילדים, וההפך.

תרומה מתודולוגית: החידוש במחקר זה הוא האופן בו נבחנו ספרי הילדים – ספרים המשקפים בחירה ערכית מודעת של מחנכות בזרמים השונים. קטלוג הערכים המופיעים בספרים לגיל הרך במודל שנבנה במחקר זה התבסס על המודל של תור-גונן (1993, 2000) המתייחס לממד המילולי, ולממדי עיצוב הטקסט האמנותיים-ספרותיים, בהיותם מקדמי הערך שהמחנכות מבקשות להקנות. דרך ניתוח זו יכולה להוות כלי ניתוח למחקרים ספרותיים-ערכיים אחרים.

כמחקר המשך, ניתן להרחיב את המחקר בנושא דרכי אמונותיהן, דרכי עבודתן, ועמדתן של המחנכות בנושא החינוך לערכים והחינוך הערכי באמצעות ספרות ילדים גם בזרמים חינוכיים נוספים ובמגזרים נוספים בחברה, כגון ערבים-ישראלים, נוצרים, דרוזים וכו'. כמו כן, ניתן לבחון ערכים הגלומים בספרות לגילאים בוגרים יותר, ולאזן דווקא בגיל הרך.

תרומה חברתית-ערכית: לאור הפילוג הקיים בחברה הישראלית, מחקר זה יכול לתרום לבנייה של ליבת ערכים משותפים ומקובלים על הזרמים השונים. השאיפה היא שדיאלוג בין הזרמים על בסיס ערכים משותפים יתרום לאחדות לאומית יחד עם פלורליזם תרבותי, וכן לשימור מורשת תרבותית, ובמקביל, לקבלת ערכים ציבוריים כלליים (יונה, 2005; שפיגל, 2011). ניתן לערוך מחקר דומה גם במגזר הערבי ולהשוות את ממצאיו לאלו שנמצאו במגזר היהודי, ולהבין מהם הערכים המזינים את הילדים בגיל הרך ואת מחנכיהם, ולפעול להעמקת ההבנה ביניהם.

נוסף על כך, מבחינה מעשית, מחקר זה יכול לשמש להכשרת אנשי חינוך בנושא, ולבירור ערכי-חינוכי של עמדותיהם בעקבות העיסוק במחקר.